

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Freuds ambivalentieconcept (1892–1915)

Patrick Meurs

Gaston Cluckers

Jozef Corveleyn

Freud werkt in de periode 1892-1915 twee betekenislijnen van het ambivalentieconcept uit: enerzijds een welomschreven ambivalentieconcept, dat verwijst naar oedipale conflicten tussen liefde- en haatgevoelens en de neurotische gestalten ervan, en anderzijds een meer algemeen ambivalentieconcept, dat handelt over allerlei tegenstellingenparen – vooral actief-passief – die de preoedipale ontwikkeling kenmerken.

Inleiding

Ambivalentie wordt door Nagera (1970) beschouwd als een basisconcept van de psychoanalyse. De ervaring van gelijktijdige liefde en haat jegens een zelfde object vormt een belangrijk knooppunt in de affectieve ontwikkeling. De wijze waarop ambivalentie verwerkt wordt, staat centraal in de etiologie van psychopathologie.

Door de toegenomen aandacht in de psychoanalyse voor de preneurotische stoornissen worden problemen met ambivalentie meestal gekoppeld aan het dominante afweermechanisme in dit spectrum van de psychopathologie, de splitsing (Volkan 1994). Soms worden splitsing en ambivalentie zelfs als synoniemen gebruikt (Schwartz 1989). Wat daarbij uit oog verloren wordt, is dat bij Freud ambivalentie een belangrijke plaats heeft in het kader van de neurosen. Hij hechtte er op klinisch vlak het grootste belang

Dr. P. Meurs is postdoctoraal onderzoeker aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie (KU Leuven) en psychoanalytisch therapeut in een project van preventieve ontwikkelingsbegeleiding in Het Huis der Gezinnen (Anderlecht, Brussel).

Correspondentieadres: Centrum voor Kinderpsychotherapie, Tiensestraat 102, 3000 Leuven.
E-mail: patrick.meurs@psy.kuleuven.ac.be.

Prof. dr. G. Cluckers is hoogleraar in ontwikkelingspsychologie en kinderpsychotherapie (KU Leuven). Hij is hoofd van het Centrum voor Kin-

derpsychotherapie en verantwoordelijk voor de postacademische vorming in de psychodynamische kindertherapie en de specialisatieopleiding klinische psychodiagnostiek voor kinderen.

Prof. dr. J. Corveleyn is als psychoanalyticus verbonden aan de Belgische School voor Psychoanalyse. Hij is hoogleraar in de dieptepsychologie en de godsdienstpsychologie te Leuven en Amsterdam, decaan van de faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen (KU Leuven) en hoofd van het Centrum voor Dieptepsychologie.

aan, maar als concept bleef ‘ambivalentie’ min of meer in de schaduw staan. Verduidelijking van Freuds ambivalentieconcept aan de hand van een historische en tekstkritische studie is daarom het doel van een dubbele bijdrage, de eerste over de jaren 1892-1915, de tweede over de jaren 1915-1940. Deze scheiding is aangebracht omdat Freud tussen 1910 en 1920 zijn aandacht meer richtte op het narcisme, de constellatie van liefde- en haatgevoelens in de narcistische ontwikkelingsfasen en de narcistische neurosen. Bovendien bleef de wijziging, in de vroege jaren twintig, in de drifttheorie alsook het inbrengen van het structurele model niet zonder gevolgen voor Freuds ambivalentieconcept.

Bleuler (1911) heeft het concept ‘ambivalentie’ in de psychoanalyse gelanceerd. Reeds een jaar later nam Freud het over. Hij achtte het uiterst geschikt om op treffende wijze het samenspel van liefde en haat mee te beschrijven. Freud hechtte reeds sinds de eerste vermelding van de mythe van Oedipus – in 1897 – het grootste belang aan deze complexe gevoelsconstellatie, maar hij was vijftien jaar nadien nog steeds op zoek naar een goede conceptuele omschrijving ervan. In dat opzicht werd Bleulers vondst zeer enthousiast onthaald. Tegelijk is de tragiek van dit concept dat Freud een centraal aspect van de psychodynamische theorie – het denken in termen van tegenstellingenparen – bijwijken ook met het begrip ‘ambivalentie’ aanduidt. Hij zet hierdoor de poort open voor een zeer breed gebruik ervan (Laplanche & Pontalis 1973, p. 20-21). Dat ‘ambivalentie’ momenteel volgens sommigen niet zozeer een specifiek concept is als wel een algemeen principe – in ruime zin verwijzend naar psychodynamiek en psychisch conflict, algemeen menselijke tweespalt en de gelaagdheid van het psychisch leven – willen we met deze historische en tekstkritische benadering tegenspreken.

We verdelen bij de aanvang van onze studie de periode 1892-1915 in drie tijdvakken:

- de jaren voor 1900, met de ‘ontdekking’ van een negatieve (vijandige) factor in de seksuele etiologie der neurosen (vijandigheid in het kader van het Oedipuscomplex);
- de jaren tussen 1900 en 1910, met de beschrijving van de lotgevallen van het ambivalente vadercomplex in de neurosen (de onbewuste ambivalentie);
- de jaren tussen 1910 en 1915, met een verbreding van het ambivalentieconcept (allerlei tegenstellingenparen) en met de aarzelende erkenning van de specificiteit en het belang van het samenspel van liefde en haat in de pregenitale ontwikkeling.

Vijandigheid in het kader van de seksuele etiologie der neurosen (1892-1899)

In deze beginjaren van de psychoanalyse komt Freud er in eerste instantie toe de rol van de seksualiteit in het ontstaan van de neuro-

sen te beklemtonen. Als dit aspect eenmaal voldoende geïntegreerd is in zijn werk, volgt vanaf 1896 een precisering van de agressieve component van de seksuele etiologie der neurosen.

De seksuele etiologie van de neurosen (1892-1895) In *Ein Fall von hypnotischer Heilung* beschrijft Freud (1892-1893) een patiënte die na de bevalling haar voornemen om borstvoeding te geven moet laten varen. Telkens wanneer ze haar kind aanlegt, roept het zuigen door de baby onlust en walging op bij de moeder. Uiteindelijk maakt pijn in de borsten de borstvoeding onmogelijk.

Freud beschouwt deze pijnen als hysterische conversiesymptomen die verklaard kunnen worden vanuit een complex van voorstellingen. De intentionele voorstelling – borstvoeding geven – kan niet ten uitvoer worden gebracht omdat een contrasterende of antithetische voorstelling dat onmogelijk maakt. In normale bewustzijnstoestanden wordt de contrasterende voorstelling afgeremd. In gewijzigde bewustzijnstoestanden, meer bepaald de hypnoïde toestanden waartoe hysterische patiënten neigen, krijgt deze voorstelling extra aandacht. Ze komt langs somatische weg tot uitdrukking, in de vorm van pijn en onlust, waardoor onmogelijk gemaakt wordt wat moeder zo graag wilde.

De contrasterende voorstelling vindt zijn oorsprong in een soort schemerrijk en houdt bij kinderen verband met slechte manieren, uitgelatenheid, onbeleefdheid en deugnieterij; bij volwassenen met geklaag, godslasteringen en onbeteugelde erotiek. De seksualiteit wordt in deze eerste tekst uit de *Gesammelte Werke* – op een moment dat Freuds specifiek psychodynamische theorie nog volop in ontwikkeling is – als één mogelijke inhoud van een contrasterende voorstelling vermeld.

De specifieke wijze waarop Freud het schemerrijk beluistert – *l'entendement freudien* (Assoun 1983) – draagt in de daaropvolgende jaren bij tot de uitbouw van zijn dynamische psychologie, *Die Psychoanalyse* Freuds (Bleuler 1910). Daarin wordt het schemerrijk in 1895 reeds als een aparte psychische instantie aangeduid: het onbewuste. Wat in 1892-1893 nog als één mogelijke etiologische factor vermeld werd – de seksuele voorstellingen – is nu het kernpunt van deze dynamische psychologie: *de algemene en volstrekte geldigheid van de psychoseksuele etiologie der neurosen* (Freud 1905b, p. 170-171; vert. p. 27-28).

In het slothoofdstuk van *Studien über Hysterie – Zur Psychotherapie der Hysterie* – brengt Freud (1895) zijn visie duidelijk naar voren. Seksuele voorstellingen die voor de morele instanties in het Ik ondraaglijk zijn, worden verdrongen naar het dynamisch onbewuste. Psychische conflicten rondom deze verdrongen seksuele voorstellingen staan steeds centraal in de neurosenvorming.

De agressieve deelcomponent in de seksuele etiologie van de neurosen

In *Weitere Bemerkungen über die Abwehr-Neuropsychosen* wordt duidelijk dat Freud (1896) bij de seksuele etiologie aanvankelijk aan een reëel trauma denkt. In de hysterie gaat het om seksueel misbruik dat meestal door vrouwen nog voor de puberteit passief ondergaan wordt. De zelfverwijten van de dwangneuroticus houden daarentegen verband met herinneringen aan eveneens voor de puberteit veelal door mannen actief uitgevoerde, agressieve seksuele handelingen tegenover vrouwen. ‘Actief’, ‘agressief’ en ‘mannelijk’ zijn met elkaar verbonden, waardoor agressieve seksualiteit aanvankelijk beperkt blijft tot de dwangneurose, hoofdzakelijk bij mannelijke patiënten.

In 1897 verandert Freuds visie op de seksualiteit drastisch. De seksuele etiologie der neurosen heeft nu betrekking op de lange voorgeschiedenis van infantiele seksualiteit waarin fantasma's, gericht op beide ouders, een belangrijke rol spelen. Het onderscheid tussen passief ervaren seksueel misbruik in de hysterie en het actief uitvoeren van agressieve seksuele handelingen in de dwangneurose wordt hierdoor overstegen. Freud zoekt namelijk naar het structurerende moment in de psychoseksuele ontwikkeling waarop alle neurosen terug te voeren zijn (Piron 1966); het Oedipus-complex is zijn antwoord op dit zoeken.

In het manuscript N, de appendix bij de brief van Freud aan Fließ van 31 mei 1897, zien we dat de eerste verwijzing naar het Oedipuscomplex al meteen een duidelijke vermelding bevat van het samenspel tussen liefde en vijandigheid in alle neurosen: ‘De vijandige impulsen jegens de ouders vormen, net zoals de tedere, een wezenlijk onderdeel van de neurose. (...) Doodswensen worden door de jongen tegen de vader, door het meisje tegen de moeder gericht’ (Freud 1950, p. 221; brief 31 mei 1897; in voetnoot: ‘Eerste verwijzing naar het Oedipuscomplex’).

De onbewuste ambivalentie in de psychoneurosen (1900-1909) Door

de verbinding met het Oedipuscomplex is het samenspel van liefde en haat voorbestemd om een belangrijke plaats in te nemen in Freuds werk. Die *Traumdeutung* (1900) bevat een eerste model van onbewuste ambivalentie dat in de casussen van Dora (1905b), de kleine Hans (1909a) en de Rattenman (1909b) geconcretiseerd wordt.

De dromen over de dood van geliefde personen Eén categorie van dromen – *De dromen over de dood van geliefde personen* – maakt duidelijk dat de liefde-haatconstellatie een normaal aspect van het gevoelsleven is, dat het in een onbewuste toestand verzeild raken van één van beide gevoelens een normaal proces is, maar tevens dat extreme vormen van onderdrukking een vooraanstaande rol spelen in de neurosevorming. ‘Veel mensen dus die nu van hun broers en zusters houden en zich beroofd zouden voelen als

dezen zouden sterven, voeden in hun onbewuste boze wensen tegen hen, die van lang geleden dateren en die zich in dromen kunnen verwezenlijken' (Freud 1900, p. 257; vert. p. 311). 'De ouders spelen in het kinderlijke zielenleven van alle latere psychoneurotici de hoofdrol, en verliefdheid op de ene, haat jegens de andere ouder behoren tot het vaste repertoire van het in die periode gevormde en voor de symptomatiek van de latere neurose zo gewichtige materiaal aan psychische impulsen' (Freud 1900, p. 264; vert. p. 322).

De casus Dora Dora's ziektegeschiedenis speelt zich af in het kader van een intens contact tussen twee gezinnen, waarbij Freud vooral oog heeft voor de relaties tussen de heer K. en Dora en tussen mevrouw K. en Dora's vader.

De heer K. onderneemt allerlei zaken met Dora: hij nodigt haar bijvoorbeeld herhaaldelijk bij zich thuis uit, net op momenten dat zijn vrouw afwezig is. Dora's vader laat de heer K. begaan, in de hoop ondertussen meer kansen te hebben om met mevrouw K. af te spreken. Dora zit gevangen in dit complexe web van relaties, maar wat Freud vooral aanduidt, zijn de door Dora verdrongen eigen seksuele verlangens. Ze regelt bijvoorbeeld zelf ook allerlei zaken zodanig dat ze alleen kan zijn met de heer K. Tijdens die afspraken complimenteert hij haar, schenkt haar cadeaus, maar vertelt hij ook over zijn onbevredigende huwelijksleven.

De ommekeer in de relatie tussen Dora en de heer K. vindt plaats wanneer Dora gaandeweg beseft dat ze lang niet de enige is die door de heer K. in vertrouwen genomen wordt. Dora merkt ook dat het begunstigen van de relatie tussen haar vader en mevrouw K. toch niet tot gevolg heeft dat mevrouw K. haar man verlaat. Ze beseft dat daardoor de kans dat de heer K. voor haar zou kiezen gering wordt.

Tijdens een boottocht op een meertje wil de heer K. Dora zoenen, nadat hij opnieuw zijn beklag deed over zijn vrouw. Dora geeft hem echter een klap in het gezicht. Toch blijft ze na dit incident nog een tijdlang uitkijken naar een teken van liefde van de heer K. Freud meent dat een dergelijke demarche de relatie had kunnen herstellen omdat de liefde van Dora voor de heer K. tegelijkertijd nog sterk is: 'Ik weet ook niet of de heer K. meer zou hebben bereikt, als hem was onthuld dat die klap in zijn gezicht geenszins een definitief "nee" van Dora betekende, maar slechts strookte met de kort tevoren gewekte jaloezie, terwijl de krachtigste roerselen van haar zielenleven toch nog voor hem partij kozen' (Freud 1905b, p. 273; vert. p. 125).

De liefde mag dan wel getransformeerd zijn in haat, ze is nog niet voorbij. Ze bevindt zich op een andere scène – *topisch elders* – in het onbewuste: 'U ziet dat met dat voorval geen einde aan uw liefde voor de heer K. was gekomen, dat ze, zoals ik heb beweerd, tot op de dag van vandaag – voor u weliswaar onbewust – voortduurt' (Freud 1905b, p. 267; vert. p. 119).

In de gevalsbeschrijvingen van de kleine Hans en de Rattenman zal Freud

de ambivalentie in het Oedipuscomplex van de jongen beschrijven. Bij de jongen wordt niet zozeer de liefde verdrongen, als wel de vijandigheid. Freud gaat in beide casussen uit 1909 ook op zoek naar de oorsprong van het probleem met vijandigheid in het kader van het vadercomplex.

De kleine Hans De angsthysterie en de dierfobie van de kleine Hans worden door Freud in verband gebracht met de verdringing van vijandigheid, zeer vroeg in de oedipale fase: 'Bij Hans zijn dat impulsen die tevoren al waren onderdrukt en zich (...) nooit ongeremd hebben kunnen uiten, vijandige en jaloerse gevoelens jegens de vader en sadistische, met de coïtus overeenkomende aandriften jegens de moeder' (Freud 1909a, p. 370; vert. p. 254). 'Onze Hans is waarachtig geen booswicht en behoort niet eens tot de kinderen bij wie in deze periode van het leven aan de wrede en gewelddadige neigingen van de menselijke natuur nog ongeremd de vrije teugel wordt gelaten. Integendeel, hij is uitzonderlijk goedmoedig en lief' (Freud 1909a, p. 346; vert. p. 231).

Normalerweise vertoont een kind in de oedipale fase ongeremd beide gevoelsstromingen, zonder daarin een conflict te ervaren: 'Deze gevoelstellingen (...) kunnen in het zielenleven van het kind geruime tijd vreedzaam naast elkaar bestaan' (Freud 1909a, p. 346-347; vert. p. 232). Bij de kleine Hans is deze ambivalentie echter vanaf de aanvang van het Oedipuscomplex een waar gevoelsconflict geworden: 'Hans houdt ook innig veel van zijn vader, jegens wie hij deze doodswensen koestert, (...) zo ontstaat het eerste gevoelsconflict' (Freud 1909a, p. 346; vert. p. 232).

Om dit ondraaglijke conflict af te weren, treedt verdringing van de vijandigheid op. De therapie brengt Hans geleidelijk terug bij de normale ambivalentie. Het winstpunt is dat hij er veel meer op kan vertrouwen dat hij zijn vader ambivalent mag benaderen. Hans weet ook dichter bij de vader te komen met vragen over de seksualiteit en de oorsprong van kinderen.

De ontwikkelingslijnen van de normale en de pathologische gevoelsambivalentie in de oedipale fase worden in deze casus duidelijk: ambivalentie vormt een normaal aspect van het vadercomplex en wordt pas laat in de oedipale fase aan een oordeelsverwerping (een milde vorm van afweer, bijna bewust van aard) onderworpen. In de neurose treedt reeds vanaf het begin van de oedipale fase verdringing op, een radicalere vorm van afweer die grotendeels onbewust verloopt.

De Rattenman De dwangsymptomen van de Rattenman brengen de tegenstrijdige gevoelens van liefde en haat tegelijk tot expressie. Wanneer bijvoorbeeld de geliefde dame het kuuroord verlaat waar ze samen verblijven en in een afgelegen streek van het land haar bejaarde tante gaat verzorgen, begeeft de Rattenman zich naar de weg waar haar rijtuig voorbij zal komen. Daar speelt zich een dwanghandeling af met een steen, waaruit de dubbele gevoelens van de Rattenman blijken: 'In onze verliefde woedt een

strijd tussen liefde en haat, die dezelfde persoon betreffen, en deze strijd wordt plastisch uitgebeeld in de dwangmatige, ook symbolisch belangrijke handeling dat hij de steen verwijdt van de weg waar zij overheen zal rijden, en daarna deze daad van liefde weer ongedaan maakt, de steen weer teruglegt op de plek waar hij lag, met de bedoeling dat haar wagen er tegenaan botst en zij letsel oploopt' (Freud 1909b, p. 413; vert. p. 297).

De duidelijkheid waarmee de agressieve gevoelscomponent tot uitdrukking komt in de dwangsymptomen, inspireert Freud om te stellen dat de vijandigheid wel onderdrukt is maar niet verzwakt wordt in het onbewuste. Integendeel, de onbewuste vijandigheid zwelt er, buiten de censuur vanuit het bewuste, aan en kan alleen nog maar gecompenseerd worden door het opvoeren van de liefde op bewust vlak. Dit leidt tot een chronisch naast elkaar bestaan, in beide psychische instanties, van twee zeer intense, tegenstrijdige gevoelens. 'Maar een chronisch naast elkaar bestaan van liefde en haat, beide gevoelens van de hoogste intensiteit, tegenover één en dezelfde persoon, verbaast ons. (...) De liefde heeft de haat niet kunnen uitdoven, maar alleen naar het onbewuste weten weg te dringen, en in het onbewuste kan de tegen opheffing door inwerking van het bewustzijn beschermde haat, zich dan handhaven en zelfs toenemen' (Freud 1909b, p. 455; vert. p. 334).

Dat in de dwangneurose van de Rattenman de vijandigheid duidelijker op de voorgrond treedt dan in de angsthysterie van de kleine Hans, wordt door Freud ten dele toegeschreven aan constitutioneel sterkere agressie. De afweer hiervan wordt door Freud in specifieke termen beschreven: een vroege scheiding van beide gevoelens, gepaard met sterke verdringing van de vijandigheid: 'Een zeer vroegtijdig, in de prehistorische kinderjaren voltrokken scheiding van beide polen waarbij het ene deel, gewoonlijk de haat, wordt verdrongen, schijnt de voorwaarde voor deze bevreemdende constellatie van het liefdesleven te zijn' (Freud 1909b, p. 455; vert. p. 334).

De constitutioneel versterkte vijandigheid van de dwangneuroticus zorgt net als in de angsthysterie reeds bij het begin van de oedipale fase voor vroegtijdige ambivalentieconflicten, maar ze kleurt het gedrag van de jonge Rattenman anders in. Zo was er toen hij drie jaar was een enorm conflict tussen de Rattenman en diens vader: 'Toen hij nog zeer klein was (...) moet hij iets ergs hebben uitgehaald, waarvoor zijn vader hem afranselde. De dreumes kreeg toen een vreselijke woedeaanval en schold nog onder het pak slaag zijn vader uit. Omdat hij echter nog geen scheldwoorden kende, had hij hem genoemd naar allerlei dingen die hij maar kon bedenken: "Jij lamp, jij handdoek, jij bord", enzovoort. (...) Zelf leidt de Rattenman (...) de verandering in zijn karakter ten dele van deze ervaring af. Uit angst voor de kracht van zijn woede zou hij sindsdien laf zijn geworden' (Freud 1909b, p. 426-427; vert. p. 308).

De Rattenman kan agressie nadien slechts via grote omwegen uiten. Zijn woede jegens de vader is volledig onderdrukt. Ze wordt bovendien ver-

sterkt door een driftregressie naar het anaal-sadisme die vooral blijkt uit de centrale dwanggedachte waaraan deze patiënt zijn naam ontleent. Hij is namelijk bang dat twee dierbare personen – de geliefde dame en de vader – de oosterse rattenstraf moeten ondergaan. Bij de gestrafte die gehurkt zit, wordt dan een korf, waarin een uitgehongerde rat zit, aan het zitvlak gebonden. Het hongerige dier baant zich vervolgens al bijtend een weg in de anus.

Over de vroege scheiding van liefde en haat in de dwangneurose geeft Freud aan dat deze in de ‘prehistorische periode van de kindertijd’ gebeurt. Meer dan twintig jaar later gebruikt hij de term ‘prehistorisch’ om te verwijzen naar de preoedipale wortels van oedipale ambivalentieconflicten (Freud 1931). Anno 1909 blijft dat verband nog onuitgewerkt. Freud is tussen 1900 en 1910 nog vooral bezig met het uittekenen van variaties op het thema *onbewuste (oedipale) ambivalentie*.

Ambivalentie in de narcistische ontwikkelingsfasen en de narcistische neurosen (1910-1915)

Nadat Freud de neurotische gestalten beschreef van wat hij in de Rattenmancasus ook de negatieve factor in het liefdesleven noemt, brengen verschillende ontwikkelingen in zijn oeuvre hem ertoe het pregenitale samenspel van liefde en haat te thematiseren. Hier vindt Freud moeizamer zijn weg. We bespreken de invloed van Freuds werk over de psychosen, de narcistische ontwikkelingsfasen en de culturele geschriften. Op theoretisch vlak krijgt deze reflectie een neerslag in de metapsychologie uit 1915.

Schreber In de tekst over Schreber wil Freud (1911) vooral bevestigen dat in de paranoïde psychose de afweer van de homoseksualiteit centraal staat. Binnen dit centrale perspectief brengt hij elementen aan over de psychotische lotgevallen van de ambivalentie jegens de vader.

Schreber lijdt aanvankelijk aan een hypochondrische neurose, waarvan hij genezen wordt door prof. dr. Flechsig. De dankbaarheid van Schreber jegens deze arts gaat over in tedere aanhankelijkheid en vervolgens in seksuele genegenheid. Deze uitbarsting van homoseksuele libido is echter onaantvaardbaar voor Schreber en wordt afgeweerd door de constructie van een paranoïde waan, waaraan hij zou lijden tot zijn dood, twintig jaar later. Aanvankelijk is God Schrebers bondgenoot in de strijd tegen Flechsig, maar na enige tijd wordt ook God in de paranoïa betrokken. Wat ten aanzien van Flechsig niet aanvaardbaar is – de homoseksuele positie – is het jegens God wel. Schreber heeft namelijk allerlei waanbeelden over een aanstaande metamorfose tot vrouw. Deze vrouwelijke positie stuit ten aanzien van God op minder weerstand dan ten aanzien van Flechsig, omdat de ontmanning deel uitmaakt van een groot goddelijk project waarin Schreber centraal staat: vanuit zijn relatie met God zal een nieuwe, superieure

mensensoort voortkomen ('mensen van Schreberiaanse geest').

De relaties van Schreber met Flechsig en God worden door Freud begrepen tegen de achtergrond van het vadercomplex. Geen wonder dat hij ook in deze casus aan ambivalentieconflicten denkt om Schrebers paranoïde waan te verklaren: 'We hebben dus ook in het geval Schreber de welvertrouwde bodem van het vadercomplex onder de voeten. Als de strijd met Flechsig zich voor de patiënt als een conflict met God ontpopt, moeten wij deze strijd in een infantiel conflict met de geliefde vader vertalen, waarvan de details (...) de inhoud van de waan hebben bepaald' (Freud 1911, p. 291; vert. p. 395).

Het wordt echter gaandeweg duidelijk dat verdringing van de haat jegens de vader geen bevredigende verklaring biedt voor Schrebers paranoïa. Bij Schreber ontmoet Freud namelijk een agressie waarvan de destructieve aard opvalt. Deze elimineert radicaal elke liefdevolle investering, teneinde de homoseksuele component te vermijden.

In de paranoïde psychose zijn liefde en haat duidelijk niet tegelijkertijd in twee instanties van het psychisme werkzaam: de liefde is immers geëlimineerd. Het dominante afweermechanisme is de projectie: de eigen haat wordt, na een moment van projectie, gepercipieerd alsof hij van buitenaf komt. Een paranoïde instelling lijkt vervolgens een gerechtvaardigde reactie op deze haat, die van de anderen lijkt uit te gaan. Om zich tegen de als vijandig gepercipieerde objecten te verweren, worden deze in twee delen of meerdere fragmenten gesplitst. De idee van splitsing als afweer in de psychose is al aanwezig, maar slechts als hulpmechanisme van projectie.

De gevalsbeschrijving van Schreber kondigt belangrijke ontwikkelingen aan in Freuds oeuvre. Met de interesse voor de narcistische neurosen gaat Freud (1914) zich explicieter op de narcistische ontwikkelingsfasen richten. Daarenboven toont de paranoïde psychose naast de afweer van homoseksuele libido ook de dominantie van destructieve vijandigheid. Freuds aandacht voor de agressieontwikkeling ten tijde van de narcistische ontwikkelingsfasen neemt dan ook toe, zoals blijkt uit *Triebe und Triebchicksale*.

De metapsychologie van 1915 De vijandige aspecten van het liefdesleven waren door Freud (1905a, p. 93) reeds eerder als *die Grausamkeitskomponente der Sexualtriebe* aangeduid. Met het invoeren van begrippen als oraal-sadisme en anaal-sadisme – toevoegingen uit 1915 aan de *Drie verhandelingen over de infantiele seksualiteit* – is Freud in staat tot een diversificatie binnen de fase waarin *Liebe und Grausamkeit* nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn. In *Triebe und Triebchicksale* (Freud 1915) worden zowel het anaal-sadisme als het oraal-sadisme als ambivalente fasen getypeerd. Orale incorporatie is ambivalent omdat deze primitieve vorm van liefde niet geeft om het aparte bestaan van het object; anaal-sadisme is ambivalent omdat de overmeesteringsdrift desnoods beschadiging en vernietiging van het object inhoudt: 'Deze vorm en preliminaire fase van liefde is in haar gedrag jegens het

object bijna niet te onderscheiden van haat. Pas met de vestiging van de genitale organisatie is de liefde de tegenpool van de haat geworden' (Freud 1915, p. 231; vert. p. 64).

De pregenitale fasen worden nog niet gekenmerkt door het tegenstellingspaar liefde-haat, maar wel door het tegenstellingspaar actief-passief. Het is voor dit laatste aspect van de pregenitale organisatie dat Freud het begrip 'ambivalentie' gebruikt, zoals blijkt uit een toevoeging uit 1915 aan de Drie verhandelingen (Freud 1905a, p. 99). Daarnaast blijft ook de vraag naar de eigenheid van het samenspel tussen liefde en haat in de pregenitale organisatie bestaan: orale incorporatie en anale overheersingsdrift bevatten immers agressie jegens het beminde en levensnoodzakelijke object, zonder dat dit tot *gevoelsconflicten* leidt voor het subject.

Pas enkele jaren later, in 1917, zal hij voor de pregenitale liefde-haatconstellatie het begrip 'ambivalentie' gebruiken. Wat Freud ondertussen in 1915 hierover zegt, is van het grootste belang voor een goed begrip van zijn ambivalentieconcept.

De eerste liefde van de baby wordt beschreven als een behoefte aan voeding en veiligheid vanwege de moederfiguur. Daarnaast is de baby, tijdens de veelvuldige momenten van rust en slaap, onverschillig tegenover de buitenwereld. Wanneer het kind vervolgens alerter wordt en vaker in contact treedt met de omgeving, gaat het een symbiotische band aan met de moeder. Tegenover deze nieuwe vorm van archaïsche liefde staat het afstoten van onlust buiten de grenzen van de symbiose. Beide vroege tegenstellingen van de liefde – onverschilligheid tegenover de buitenwereld en het afwentelen van onlust buiten de symbiose – worden archaïsche vormen van vijandigheid genoemd.

Freud raakt, naarmate de tekst van 1915 vordert, steeds meer geïntrigeerd door de vroegste vijandigheid. Deze affectieve stroming vindt zijn oorsprong in de Ik-driften. Daar de pregenitale libido gedomineerd wordt door de Ik-driften, hoeft het niet te verwonderen dat de expressies van pregenitale liefde in belangrijke mate gekleurd zijn door de met de Ik-driften verbonden vijandigheid. De Ik-driften voegen – onbedoeld en onbekommerd (*Die Schädigung des Objekts ist ihr gleichgültig*) – potentieel destructieve aspecten toe aan de archaïsche liefde.

'De haat is ouder dan de liefde', betekent dat in de narcistische ontwikkelingsfasen de Ik-driften en de agressie die ervan uitgaat een overwicht hebben op de libidinale driften en de liefdevolle gevoelens: 'De haat is als relatie tot het object ouder dan de liefde. (...) en blijft (...) steeds innig verbonden met de driften tot behoud van het Ik. (...) Zolang de Ik-driften de seksuele functie beheersen (...), verlenen ze ook het driftdoel de kenmerken van de haat' (Freud 1915, p. 230-231; vert. p. 64).

Holder (1975) karakteriseert pregenitale liefde als 'gecondenseerde ambivalentie': bijvoorbeeld, het aaien dat in een en hetzelfde gedrag een krabben of slaan van de ander is. Vanaf de genitale organisatie is er sprake van

‘successieve ambivalentie’: de kleine Hans slaat de vader en zoent onmiddellijk daarna de getroffen plaats.

Door de erkenning dat de pregenitale libido niet zelden voorzien is van een agressieve tint, doet zich in 1915 een radicalisering voor in Freuds denken over ambivalentie. In de pregenitale ontwikkeling is de vijandigheid meer dan een bijmenging van de liefde; ze vormt de dominante affectieve stroming omdat de Ik-driften en de Ik-ontwikkeling in deze levensfase op de libidinale ontwikkeling vooruitlopen. De culturele geschriften hebben deze radicalisering ingeleid.

Het civilisatieproces en de uitingen van gruwel en misdaden tegen de mensheid De cultuurgeschiedenis vormt volgens Freud een speciaal getuigenis van het samenspel van liefde en wreedaardigheid. Freud wil in *Totem und Tabu* (1912-1913) vooral de vraag beantwoorden hoe sociale organisatie ontstaat vanuit een presociale oerhorde, gedomineerd door één mannelijk lid dat alle vrouwen voor zich houdt. De jonge mannen in de oerhorde verenigen zich om deze machtige vader uit de weg te ruimen en de vrouwen in bezit te nemen. De moord bevredigt hun haat jegens de vader.

Nadien verschijnt ook de liefde voor de vader op het toneel: dit aspect van de gevoelsambivalentie zorgt voor schuldgevoelens bij de jonge mannen, die vervolgens zichzelf verbieden wat de vader hun voordien onthield (seksuele relaties met de vrouwen van de eigen groep: het incestverbod). Ze creëren ook een vadersurrogaat (de totemreligie) waarvan het doden taboe is (het verbod op moord). Zonder deze verboden zou de sociale organisatie die ontstaan was om de vader te vermoorden, weer plaatsmaken voor een vicieuze cirkel van moord en wraak in een wilde horde van broers die elkaar bevechten vanuit de narcistische illusie aldus de alleenheerschappij te kunnen verwerven.

In *Totem und Tabu* wordt voor het eerst aangegeven wat in *Triebe und Triebchicksale*, bevestigd wordt: vijandigheid is vanuit narcistische motieven aanvankelijk de dominante gevoelsstroming. Gevoelsambivalentie heeft in dat perspectief een positieve connotatie: ze maakt mogelijk dat na de oorspronkelijke wreedaardigheid (de vadermoord) een constructieve uitweg gevonden wordt (de sociale organisatie).

Volgens Enriquez (1984) is *Totem und Tabu* op tweeërlei wijze origineel: ten eerste, omdat de agressieve deelcomponent van de libido op radicalere wijze dan voorheen gethematiserd wordt (geen voorbijgaande bijmenging van de liefde maar wel een destructieve wreedheid die structureel voorafgaat aan de liefde); ten tweede, omdat dit de noodzaak toont van mutatie of neutralisatie van deze oorspronkelijke agressie. De secundaire libidinale beweging die door de gevoelsambivalentie mogelijk wordt, fundeert de mogelijkheid van een duurzame overgang van een wereld van narcistisch almachtsstreven naar een wereld van solidariteit en wederzijdse erken-

ning, maar garandeert deze niet. Incest en moord blijven voorkomen ondanks het bestaan van religie, moraliteit, wetten en verboden: de illusie van almachtige dominantie en de ermee verbonden potentiële destructiviteit zijn immers onuitwisbaar verankerd in het narcisme van de mens. Met deze inzichten groeit bij Freud de noodzaak van dieper inzicht in het pre-genitale samenspel van liefde en haat. Dit tekent zijn latere denken over ambivalentie, zoals ons vervolgartikel, over de periode na 1915, zal verduidelijken.

We behandelen in deze bijdrage enkel nog de casus van de Wolvenman, door Freud in 1914 beschreven en in 1915 enigszins aangepast. De tekst is als zodanig, vanwege oorlogsomstandigheden, pas in 1918 gepubliceerd en vormt een goede weergave van de stand van zaken van Freuds ambivalentieconcept in 1915. In geen enkel ander werk van Freud vindt men beide betekenislijnen van ‘ambivalentie’ – liefde-haat en actief-passief – even vlot naast elkaar.

De Wolvenman

De Wolvenman komt op drieëntwintigjarige leeftijd bij Freud in behandeling, met een lange geschiedenis van infantiele neurose. Als hij tussen de drie en viereneenhalf jaar oud is, lijdt hij aan een wolvenfobie, vervolgens tot elfjarige leeftijd aan een religieuze dwangneurose, die tussen de leeftijd van elf en achttien jaar enigszins wijkt. De castratieangst die al aan de basis lag van zijn infantiele neurose, wordt op achttienjarige leeftijd nieuw leven ingeblazen naar aanleiding van een geslachtsziekte die de Wolvenman opliep bij zijn eerste seksuele ervaring. In de daaropvolgende jaren krijgt de dwangneurose hem opnieuw in de greep.

De vroege genitale interesse van de Wolvenman is sterk verbonden met castratiedreigingen. In de zogenaamde *Groesja-scène* ziet de nog geen drie jaar oude Wolvenman een kindermisje gehurkt voor zich op de grond zitten om de vloer te boenen. Hij raakt opgewonden doordat de achterzijde van haar lichaam zich duidelijk aftekent voor hem. Hij urineert ter plaatse, volgens Freud een vroegkinderlijke manier om uiting te geven aan hoe de jonge Wolvenman de genitale activiteit begrijpt. Deze kinderlijke verleidingspoging wordt door het meisje schertsend met een castratiedreiging beantwoord. De Wolvenman verplaatst daarop de genitale interesse naar de geliefde Russische huishoudster (de *njanja*). Hij speelt met zijn lid terwijl hij bij haar op schoot zit. De huishoudster zegt hem dat jongens die dat doen hun genitaal verliezen. Wanneer zijn zuster hem vervolgens in het vierde levensjaar herhaaldelijk tot seksuele spelletjes dwingt, daarbij dreigend zijn genitaal af te pakken, treedt bij de Wolvenman een driftregressie op naar het anaal-sadistische register. Hij wordt een twistziek kind dat snel in razernij ontsteekt; hij sard en jent de beminde huishoudster, terroriseert dieren die hij poten en vleugels uittrekt.

In het anaal-sadisme zijn actieve en passieve instellingen innig verbonden.

De actieve pool wordt sterk geaccentueerd, telkens wanneer de Wolfenman naar de passieve pool neigt waartoe hij voorbestemd was, enerzijds door de verleiding door zijn zuster die hij moest ondergaan, anderzijds door identificatie met de feminiene positie van de moeder in de oerscène. Deze identificatie houdt voor de Wolfenman een homoseksuele positie in ten opzichte van de oedipale vader, wat onverenigbaar is met het behoud van zijn genitaal. Als afweer tegen deze dreigende castratie wordt de actieve pool van het tegenstellingenpaar dat het anaal-sadisme beheerst, versterkt. De passieve, homoseksuele positie jegens de vader wordt verdronken, wat met angst gepaard gaat. Die wordt toegespitst op wolven, om meerdere redenen geassocieerd met de vaderfiguur uit de oerscène.

Met Freuds aandacht voor de regressie naar het anaal-sadisme wordt het ambivalentieconcept in de casus van de Wolfenman op het pregenitale betrokken. Het slaat op het vermogen om allerlei tegenstellingenparen (actief-passief, mannelijk-vrouwelijk) tegelijk te activeren: 'Als bijzondere eigenschappen van zijn psychische wezen (...) som ik op: (...) zijn buitengewoon sterk ontwikkelde neiging tot ambivalentie, (...) het vermogen om de uiteenlopendste en tegenstrijdigste libidineuze bezettingen te handhaven en alle naast elkaar te laten functioneren' (Freud 1918, p. 153-154; vert. p. 542).

Freud gebruikt in deze tekst ambivalentie ook in de betekenis van de conflicten tussen liefde- en haatgevoelens in het vadercomplex. Ze beïnvloeden bijvoorbeeld het godsbeeld van de Wolfenman dat in de religieuze dwangneurose een rol speelt: 'De jongen beseft in zekere zin de gevoelsambivalentie jegens vaders die in alle religies is verankerd, (...). Maar de God die de religie hem opdrong, was geen substituut voor de vader, van wie hij had gehouden en die hij zich niet wilde laten ontnemen. De liefde voor deze vader deed zijn kritische scherpzinnigheid ontstaan. Hij verzette zich tegen God om aan zijn vader te kunnen blijven vasthouden (...). Maar anderzijds was de vijandigheid tegen de nieuwe god ook geen oorspronkelijke daad, ze vond een voorbeeld in een vijandige impuls tegen zijn vader, (...). Beide tegengestelde gevoelsopwellingen, die zijn hele latere leven zouden beïnvloeden, ontmoetten elkaar bij het thema religie om een ambivalente strijd aan te gaan' (Freud 1918, p. 97-98; vert. p. 488).

Besluit

Wanneer Freud in 1912 het ambivalentieconcept overneemt van Bleuler, is dat vooral om de gevoelsambivalentie aan te duiden. Wat Freud aanvankelijk contrasterende voorstellingen noemde en bij Bleuler met *intellektuelle Ambivalenz* verband houdt, heeft immers een plaats gekregen in de theorie over het psychische conflict rond onverenigbare voorstellingen (Freud 1895). De *Gegenwille* die door Bleuler als *Ambitendenz* of *Ambivalenz der Wille* aangeduid werd, is door Freud al gethematiseerd in de theorie over de weerstand (Freud 1895). Er resteert slechts het derde terrein van Bleulers

ambivalentieconcept, *affektive Ambivalenz*. Het lijkt Freud uitstekend geschikt om de vanaf 1897 gethematiseerde liefde-haatgevoelsconstellatie te omschrijven.

Dat een breder gebruik van het concept mogelijk is, blijkt reeds bij Bleuler. Freud van zijn kant breidde de betekenis uit door allerlei tegenstellingen-paren die de pregenitale ontwikkeling beheersen, met ambivalentie aan te duiden. In die zin is het concept slachtoffer van het enthousiasme dat het opwekt: het krijgt een ruimere betekenis dan de gevoelsambivalentie. Tegelijk komt Freud in zijn reflectie op de pregenitale ontwikkeling opnieuw bij de vraag naar het archaïsche samenspel van liefde en haat. Hierdoor zal na de casus van de Wolfenman het ambivalentieconcept opnieuw vooral over gevoelsambivalentie handelen, zoals we in het vervolgartikel zullen zien.

Literatuur

Assoun, P.-L. (1983), *L'entendement freudien*.

Presses Universitaires de France, Parijs.

Bleuler, E. (1910), *Die Psychoanalyse Freuds*. Verteidigung und kritische Bemerkungen. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* 2, p. 623-630.

Bleuler, E. (1911), Über Ambivalenz. *Zentralblatt für Psychoanalyse* 1, p. 266-268.

Enriquez, E. (1984), *De la horde à l'état*. Presses Universitaires de France, Parijs.

Freud, S. (1892-1893), Ein Fall von hypnotischer Heilung, nebst Bemerkungen über die Entstehung hysterischer Symptome durch den 'Gegenwillen'. *Gesammelte Werke I*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 3-17.

Freud, S. (1895), Zur Psychotherapie der Hysterie. In: S. Freud & J. Breuer, *Studien über Hysterie*. *Gesammelte Werke I*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 75-312.

Freud, S. (1896), Weitere Bemerkungen über die Abwehr-Neuropsychosen. *Gesammelte Werke I*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 377-403.

Freud, S. (1900), Die Traumdeutung. *Gesammelte Werke II/III*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main. Vertaling: De droomduiding. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Duiding* 2/3. Boom, Amsterdam.

Freud, S. (1905a), Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. *Gesammelte Werke V*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 27-145.

Freud, S. (1905b), Bruchstück einer Hysterie-Analyse. *Gesammelte Werke V*. S. Fischer Verlag,

p. 161-285. Vertaling: Fragment van de analyse van een geval van hysterie (Dora). *Kleine Sigmund Freud Bibliotheek. Ziektegeschiedenissen*.

Boom, Amsterdam, p. 17-137.

Freud, S. (1909a), Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben. *Gesammelte Werke VII*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 233-377. Vertaling: Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen (Kleine Hans). *Kleine Sigmund Freud Bibliotheek. Ziektegeschiedenissen*. Boom, Amsterdam, p. 139-263.

Freud, S. (1909b), Bemerkungen über einen Fall von Zwangneurose. *Gesammelte Werke VII*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 379-463. Vertaling: Opmerkingen over een geval van dwangneurose (De Rattenman). *Kleine Sigmund Freud Bibliotheek. Ziektegeschiedenissen*. Boom, Amsterdam, p. 265-342.

Freud, S. (1911), Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia paranoides). *Gesammelte Werke VIII*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 239-320. Vertaling: Psychoanalytische opmerkingen over een autobiografisch beschreven geval van paranoia (Dementia paranoides) (Het geval Schreber). *Kleine Sigmund Freud Bibliotheek. Ziektegeschiedenissen*. Boom, Amsterdam, p. 343-420.

Freud, S. (1912-1913), Totem und Tabu. *Gesammelte Werke IX*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Freud, S. (1914), Zur Einführung des Narzissmus. *Gesammelte Werke X*. S. Fischer Ver-

lag, Frankfurt am Main, p. 137-170.

Freud, S. (1915), *Triebe und Triebchicksale*. *Gesammelte Werke* X. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 209-232. Vertaling: Driften en hun lotgevallen. *Sigmund Freud*. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie* 2. Boom, Amsterdam, p. 29-66.

Freud, S. (1918), *Aus der Geschichte einer infantilen Neurose*. *Gesammelte Werke* XII. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 27-157. Vertaling: Uit de geschiedenis van een kinderneurose (De Wolfenman). *Kleine Sigmund Freud Bibliotheek*. Ziektegeschiedenissen. Boom, Amsterdam, p. 421-546.

Freud, S. (1931), *Über die weibliche Sexualität*. *Gesammelte Werke* XV. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 515-537.

Freud, S. (1950), *Aus den Anfängen der Psychoanalyse* (1887-1902). S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Holder, A. (1975), Theoretical and clinical aspects of ambivalence. *The Psychoanalytic Study of the Child* 39, p. 197-220.

Laplanche, J., en J.-B. Pontalis (1973), *Vocabulaire de la psychanalyse*. Presses Universitaires de France, Parijs.

Nagera, H. (1970), *Basic concepts of psychoanalytic theory* (p. 55-67). The Hogarth Press, Londen.

Piron, H.T. (1966), De beoefening van de psychoanalyse bij Freud en de ontdekking van de psychoanalytische begrippen: van aanvang tot oedipuscomplex. In: W. Huber, H. Piron & A. Vergote (red.), *Psychoanalyse, wetenschap van de mens*. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, (p. 15-44).

Schwartz, Ch. (1989), Ambivalence: its relation to narcissism and super ego development. *Psychoanalytic Review* 76, p. 511-527.

Volkan, V. (1994), *Six steps in the treatment of borderline patients*. Karnac Books, Londen.

Summary

Freud took over Bleuler's concept of ambivalence to describe the simultaneous feelings of love and hate that are of crucial importance in the Oedipus complex. In dreams unconscious negative feelings toward loved ones are expressed. However, in neuroses the negative component of the ambivalence is repressed completely. By no means can unconscious hate attain consciousness. The influence of this unconscious ambivalence on hysterical, obsessional and phobic symptom formation is very well illustrated in Freud's case studies on Dora, little Hans, and the Ratman. Freud also used the concept of ambivalence to speak about another pair of opposites, active and passive. He considers this pair to be typical of the pregenital organisation. In the case of the Ratman, by describing oedipal ambivalence as well as ambivalence as a consequence of regression to the pregenital organisation, Freud retains both the significances he gave to the concept of ambivalence before 1915.

Manuscript ontvangen: 18 augustus 2001

Definitieve versie: 19 januari 2002